

Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról

„Ez a szeg az a szeg is lehetne”
(Pilinszky)¹

Bevezetés. Pray György 1770-ben fedezte fel a róla elnevezett kódexet, benne az első összefüggő magyar szövegműveléssel, a Halotti beszéddel. Éppen 245 éve tehát annak, hogy ez az egyszerűségében megrázóan szép szöveg több szempontból is újra és újra foglalkoztatja a különféle tudományágak művelőit. A magyar nyelvészet eddigi leghosszabb – máig tartó – filológiai vitája az emlék rejtélyes *feze* szava körül alakult ki,² tárgya annak lehetséges etimológiája, értelmezése, valamint a szöveggörnyezetébe való beilleszthetősége. A következőkben is erről lesz szó. A kérdés kutatástörténetét legalaposabban A. Molnár Ferenc foglalta össze 1986-ban, figyelemmel az összes, addig napvilágot látott megoldási kísérletre (A. Molnár 1986).

Ezek a próbálkozások két fő csomópontban összegezhetők: a *fészek* és a *fizetés* 'zsold' típusú megoldásokban, ezeken belül azonban kisebb különbségekkel. A *fészek* megoldást vallók esetében eltér például, hogy mi tekinthető a mondat alanyának: *Ádám* 'Ádám a halál fészke lett (mert a tiltott gyümölcssel a halált magába ette, a halál benne kezdett lakni)', avagy – egyfajta ráértéssel – a *világ* 'a világ lett a halálnak és a pokolnak fészke'. Abban is vannak különbségek, hogy mit tekintenek alapszónak: nomenverbum-e a *fez-* tő, vagy íráshibával kell számolni, mert a *-k* képző lemaradt. Természetesen a szó olvasatában is vannak különbségek. Benkő Loránd a korai szövegművelekről írt monográfiájában részletes kritika alá veszi ezeket a korábbi elgondolásokat (1980: 299–305), valamint kiemeli a kérdés csomópontjait. Saját megoldásként konkrét szóértelmezést nem ad, kijelöli viszont azokat a lehetséges határokat, amelyeken belül a megoldásnak mozognia kell(ene). Benkő szemléletének alakulása nyomon követhető az általa főszerkesztett történeti-etimológiai szótárak, a TESz. és az EWUng. *fész* címszavainak megváltozott kidolgozásán is.

Már az említett monográfiának, az *Árpád-kor magyar nyelvű szövegműveleinek* a megjelenése (1980) után A. Molnár Ferenc új megfejtéssel állt elő: a szót *z* és *y* összetévesztése következtében íráshibának tartja *feje* helyett, és így az alábbi értelmezést ajánlja: '[Ádám] a halálnak és a kárhózatnak (bűnnek, pokolnak) lett a kezdete (kútfeje), és az ő egész fajtájának' ~ 'És Ádámtól származott el a halál és a kárhózat (vagy: bűn), és tőle eredt egész fajtája is. (vö. A. Molnár 1997: 207). A szerző nézetének alátámasztására egyrészt más kódexekből mutat be ilyen jellegű íráshibákat, másrészt a Mészöly-féle stílustörténeti módszert alkalmazva analógiaként régi magyar bibliafordításokból és egyházi szövegekből imponáló mennyiségű adatot idéz hasonló kifejezésekre (pl. A. Molnár 1986; 1997; 2005; stb.). Értékeli, mégis kritikával illeti ezt a megoldást Balázs János (1987: 408), és helyette – alapjában véve hasonló érvrendszer alapján (íráshiba és analógia) – a *része* szót ajánlja; okfejtése azonban lényegesen kevésbé megalapozott, mint A. Molnáré.

A Halotti beszéd hibatérféje. A *feze* kérdés az ómagyar kori szövegek tévesztéseinek vizsgálatához vezet el. Mint az előzőekből látható, három megoldás is feltételez íráshibát (*fészke*, *feje*, *része*), közülük azonban csak a *feje* az, amely olyan érvekre támaszkodik, hogy hibatipológiai szempontból érdemes foglalkozni vele. A következőkben – az ómagyar szövegek tévesztéseivel és javításaival

¹ Az idézet forrása: Pilinszky János: A mélypont ünnepélye. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984, 342.

² A következőkben a *z* és *f* betűformák helyett – ha magának a betűformának nincs külön fontossága – az ugyanazon értékű maiakat (*z* és *s*) használom.

kapcsolatos tapasztalataim alapján – vizsgálom meg a kérdést, feltérképezve előzetesen a Halotti beszédben előforduló összes hibát. Néhány általánosabb megjegyzés az elkövetkezendőkhöz. Egy kézirat hibái soha nem véletlenszerűek, nemcsak „úgy történnek”, hanem háttérükben minden esetben agyi folyamatok állnak. A tévesztéseknek rendszere van, ennek következtében jól tipizálhatók. (Az ómagyar hibatipológiával kapcsolatos elvi-módszertani kérdésekről l. Haader 2014.)

A hiba definíciója ebben a korban – szigorúbb értelemben és a rendszerszerű vizsgálatban – megkívánja, hogy a scriptor által saját kezűleg javított szöveg helyről legyen szó – annak ellenére, hogy a kéziratok bőven tartalmaznak objektíve vagy éppen mai normáink szerinti hibás, de javítatlan eseteket is. Erre a viszonylag merev határra azért van szükség, mert az ómagyarral érvényes nyelvi kompetencia hiányában ma nem dönthető el biztonsággal, hogy fél vagy esetenként csaknem egy évezreddel korábban mi számíthatott hibának, és mi nem. Másrészt mint korabeli sajátosságot figyelembe kell venni a másolóknak a vallásos (szakrális) szövegekkel szembeni tisztetletét is, amely sok esetben nem tartotta felülbírálandónak vagy inkább felülbírálnak a számára esetleg hibának tűnő szavakat, fordulatokat sem. A nem javított hibák kizárása a szisztematikus vizsgálatból a mai nyelvbotlásokkal kapcsolatban is gyakorlat: „nem nyelvbotlás, ha a beszélő úgy tudja, hogy úgy jó, ahogy ő tudja” (Szépe 2007: 1).

Az éppen ismertetett elvi megszorítás ellenére a *feze*→*feye* probléma – jellegénél fogva – szükségessé teszi nem javított hibák figyelembevételét is. A Halotti beszéd nem túl nagy számú valós vagy vélt hibáját az alábbi felosztásban vizsgálom:

1. a scriptor által saját kezűleg javított esetek;
2. javítatlan, de a saját korukra nézve is egyértelműen hibásnak minősíthető esetek;
3. javítatlan, csupán feltételezett hibák.

Ezekkel kapcsolatban azt próbálom kideríteni, hogy kiállják-e a hibatipológia próbáját. Mindenképpen számba veendő azonban az is, hogy a Halotti beszéd gondosan beírt és átolvasás után emendált szöveg. Ezáltal csökken a valószínűsége annak, hogy olyan jelentősebb, nem javított íráshiba vagy íráshibák maradhattak volna benne, amelye(ke)t a scriptor is hibának érzékelt.

Hibatérképről pedig az előfordulások lokális megoszlása miatt lehet beszélni. A Halotti beszéd – a Könyörgés nélkül is – két részből összetevődő szöveg. Első fele (a 16. sor elejéig) függ a latin sermótól, a második, az imádságra való felszólítások nem (vö. Czebe 1915: 38–9; Madas 2002: 88–9). Ez a szerkezeti összetétel az írásképen is tükröződik: az első rész rendezettebbnek tűnik, sortávolságai egyenletesebbek, és ebben a szövegdarabban semmiféle javítás nincs. A korrekciók kizárólag a második, az imádságra való felszólításokat felsorakoztató részben kezdődnek. Czebe Gyula meglátása szerint a temetési beszéd magyar változatában az első (az „elmélkedő”) rész után a könyörgésre való felszólítások nagy zökkenővel, előkészítés nélkül következnek – szemben a latin sermóval, ahol megvan az átvezetés (Czebe 1915: 39). E helyen tehát a magyar szövegben mindenképpen cezúra feltételezhető, ami a szöveg keletkezését, összeállítását illetően még tovább árnyalhatja azt a Horváth János (1931: 83–4) nyomán elfogadott tényt, hogy a Beszéd és a Könyörgés nem egy szerzőtől származik, és az eredetét tekintve talán nem is teljesen azonos időből való (Benkő 1980: 27).

1. csoport: a scriptor korrigálta helyek. A javítások a 18. sorban az *es* szóval kezdődnek, amelynek *e* betűjét feltehetően egy anticipált *o*-ból javította a scriptor, majd az egyértelműség, a biztonságos olvasat kedvéért a sorközben az *e*-t megismételte. Némi kitérőként: *e* miatt a korrekció miatt – az eredeti betű kilétét vizsgálgatva – jutottam egy „melléktermékhez”, amely a két szóval előtte álló *achscin* szó első betűjét és esetleg olvasatát is érinti. Ez a szó az emlék minden eddigi betűhő átírásában *a*-ként van megadva, valójában azonban nem egyértelműen az. A Halotti beszéd írásában az *a*-k más duktusúak, az *achscin* kezdő grafémájának írásmódja pedig erősen hasonlít például a *vogmuc* szó *o*-jára.

achscin

vogmuc

abraam, ysaac, iacob

(tipikus *o*-k és *a*-k)

Mivel az egész Halotti beszédben egyetlen *a* sincs az *achscin*-féle duktussal,³ valószínűleg érdemes lenne *o*-nak felvenni, de mindenképpen egységesen kellene kezelni a *vogmuc*-kal. Az *asszony*nak vannak korai *o*-s adatai (vö. TESz., EWUng.). Ha viszont ez a betűforma a scriptor ingadozása az *o* és *a* között, akkor ez (később említendő egyéb jelenségek fényében is) német kontaktushatás jele is lehet.

Az *achscin* szóban még egy javításféle is látható, amely az /sz/ fonémát érinti. Az *s* és *c* között egy *z*-nek a sor alá lenyúló szárát lehet látni. Az /sz/-nek négyfajta graféma felel meg a szövegben: a fővariáns a *z* (7 eset: szókezdő, -belseji és -végi pozícióban is: *zoboducha*, *zumtuchel*, *rezet*, *uruzagbele*, *holz*), van még *s* összesen 1 előfordulással (*milostben*), *sz* (5 eset, mind szókezdő: *szumtuchel*, az összes többi a *szen* szó alakjai), *sc* (4 ízben, ebből 3 szókezdő, kivétel a vizsgált eset, az *achscin*). Mind az *sz*, mind az *sc* szabályosan szókezdő helyzetben áll, az *achscin* /sz/-e viszont nem az. Nem valószínű tehát, hogy egyik szókezdőt a másikkal akarta volna kicserélni a scriptor. Ebben a formában én ezt a fővariáns *z* irányába tett bátortalan javítási kísérletnek látom (ezt az írásképet, a betűtávolság is támogatja).

A következő, scriptor javította hely az *angelcut*. Ebben a szóban az *el* betűkapcsolat biztosan javítva van, az *e* formája (és így olvasata) erősen kinagyított képen nem is egészen kétségtelen, esetleg *o* is szóba jöhet, akár mint korrigálandó betű.

angelcut.

A szó korai alakváltozatai között vannak *o*-s adatok is. Itt nyilván azt is figyelembe kell venni a mérlegelésnél, hogyan viselkedhet egy pergamen a ledörzsölés után.

Világos a javítói szándék a *uimagguc* → *uimaggomuc* korrekció esetében. A szövegben az előbbi négyszer előfordult már, ez oka lehet a tévesztésnek is, a tárgyás és alanyi ragozású alakok megkülönböztetése viszont az eltérő vonzatstruktúrára és a jelentésre nézve is fontos (*imád vkit* ~ *imád(kozik) vkiért/vmiért*).

A 2. csoportba egyetlen nem javított, de a szó többszöri előfordulása alapján kétségtelenül hibának látszó eset tartozik: a 18. sorban a *szen* (*achscin mariat*) szó, a hiányzó szövégi *t* miatt (vö. Bárczi 1982: 162; Benkő 1980: 23 is). A javítatlanság lehetséges okaként szóba jöhet a szó utolsó hangjának az élőbeszédben, a kiejtésben való elmaradása (nazális utáni szövégi pozíció ↔ de: az *achscin* magánhangzós kezdete). A feltehető magyarázathoz érdemes tekintettel lenni a *Szentmária* jellegű helynevek közül elsősorban a *Somorjá-ra*⁴ (l. FNESz; Bálint 1977: 289) és annak etimológiájára. A *szen* és a *mária* szavak korabeli együttes használatának gyakorisága folytán – Bálint Sándor (i. h.) egyenesen szóösszetételről beszél – a *t*-nek egyébként szabályos kiesése annyira állandósulhatott, hogy még az *asszony* közbeékelődése sem zavarta, nem hatott rá. Ha pedig mégis hibának értékelnék, az utolsó betű lemaradása a gyakoribb, köznapibb vétségek közé tartozik.

Szokás javítatlan hibának tekinteni a 2. szövegmondatban a latin sermo *Dominus Deus*-ának megfelelő szó hiányát, valamint a *turchucat* többes számát. Én ezt a két esetet kiejteném a szorosabb értelemben vett hibázások köréből. Az elsőre inkább a kifejtetlenség címkét lehetne alkalmazni. A 2. szövegmondat szemantikailag hiányos ugyan (grammatikailag természetesen egy igealak mindig utal az alany számára és személyére), de az alany (*Isten*) a korabeli tudatban nyilván egészen egyértelmű volt. Ugyanígy nincs jelölve az alanyváltás a *Hallá holtát* kezdetű mondatban, sőt a *Nem heon magának*-ban sem. A E/3. személyű alanyok szemantikai kifejtetlensége még sűrűbbé, „hálózatosabbá” teszi a szöveget. A *turchucat* többes számát pedig értelmi egyeztetésnek lehet tekinteni, hiszen nyilvánvaló volt a hallgatóság számára, hogy a bűnbeeséssel kapcsolatban két személyről van szó.

A 3. csoportba tartozó, csak feltett hibák a *feze* és az *ünütte*. Mindkettő a kezdetektől vitatott lexémák közé tartozik. A következőkben – a címnek megfelelően – csak a *feze*-ről, annak is a hibatipológiával összefüggő aspektusairól esik szó. A korábbi nézetek kritikája Benkő Loránd monográfiájában megtörtént, ezúttal az azóta felmerült új megoldást próbálom szempontjaim szerint mérlegelni.

³ Tóth Péter a Königsbergi töredék *a* betűivel kapcsolatban megkülönbözteti a gyakori „kétszintes” *a*-kat és a később elterjedő egyszerű, kurzív *a* formákat (Tóth 2009: 112).

⁴ Az ötletért Korompay Klárának tartozom hálával.

A feje→feye megoldás. A. Molnár indoklása két pilléren alapul: (1) a Halotti beszéd másolat, amely nem nélkülözi a hibákat; (2) az y -t és a z -t **régi szövegekben** többször összetévesztik.

Módszertanilag itt már van egy buktató. Ha ugyanis betűformákra (duktusokra) és azok összetéveszhetőségére gondol, az eltérő írástípusok miatt egy korai és kései ómagyar szöveg (bár mindkettő **régi**) nagyon is különbözhet. A Halotti beszéd 12. század végi minusculával (könyvirással) íródott, a párhuzamnak felhozott példák 15. század végi bastarda írások. Éppen az optikai jegyek elégtelen megkülönböztetéséből adódó betűtévesztés az, amely függvénye az írástípusnak. (Kivételnek mondhatók e szempontból az úgynevezett „lábás és fordulás betűk”, az n - m és az u - n esetenkénti felcserélései.) Tapasztalataim szerint azonban az y és a z nem tartozik a betűformák hasonlóságán alapuló tévesztések közé. Ha pedig nem optikai összetéveszthetőségről, nem független hibázásról van szó, akkor egy-egy betűcsere (éppen az agyi folyamatok miatt) a mindenkori szövegkörnyezet függvénye, az van befolyással rá. Ezért aztán két oldalról sem bizonyító erejű a Halotti beszédre nézve, hogy mi történt egy háromszáz évvel későbbi, más írástípusú kéziratban. (Az időbeliség nagyvonalú kezelése az egyébként igen gazdag szóhasználatbeli párhuzamanyaggal kapcsolatban is meggondolkoztató. Benkő a stílustörténeti módszer alkalmazásában erre is figyelemmel van; vö. 1980: 301.) A módszertani kifogások ellenére megvizsgáltam az analógiákat.

A z és y összetévesztésére felhozott igazoló példák (A. Molnár 2005: 49) nagyrészt a JókK.-ből származnak, és annak a kiadására vannak alapozva (CodHung. VIII.), a betűhő átírat és a láb-jegyzetek tartalmaért tehát nem a felhasználó, hanem a közzetevő a felelős. 2009 óta azonban az OSZK jóvoltából rendelkezésre áll a kódex digitalizált változata is. A megadott helyeket ebből ellenőrizve egyik bizonyíték sem állja meg a helyét.⁵ Ezekből most példaként csak kettőt mutatok be.

JókK. 107: itt a kódex olvasata, a *zoka/fayerent* nem megfelelő. A digitális változathoz látszik, hogy a jelenleg megadott y helyén eredetileg egy téves r állt (szabályos anticipáció), majd ezt javította a scriptor ügyetlenül. Az is lehet, hogy z -re akarta, csak a meglevő r formája miatt sikeredett a javított betű olyanra, hogy a közzetevő y -nak értékelte.

JókK. 151: a szó *egenne*, a z lenne y -ból javítva; y -nak azonban nyoma sincs. Megkezdett, a szövegen szokásos formájú s -ből igazított a scriptor egy kissé szerencsétlen betűt, talán z -t. Mivel az előző szó *lleskes*, az s -tévesztés sima perszeveráció, amelybe az azonos betűszekvencia is belejátszott.

A Guary-kódexből (31) felhozott adat (*fel feieyted*) javítatlan (bár valóban hibának látszik). Az y és a z duktusa elég kevésbé téveszthető össze ebben az írásban azon kívül, hogy mindkettőnek lenyúló betűszára van. És az adatban egy további y → i betűcserével is kellene számolni (hiszen a kérdéses helyen i áll, nem y), ami így, teljes javítatlanságban csak elképzelés, de nem igazolás.

A felhozott adatok tehát akkor sem erősítenének meg egy y → z tévesztést, ha az elvi kifogások nem állnának fenn. Van azonban egy olyan tény, amely – szerintem – valószínűtlenné is teszi a *feje* olvasatot. Ez pedig a hangjelölésen múlik. A HB.-ben egyetlen /j/ értékű y sincsen. Az adatok: *Latiatuc, zocoztia, foianec, latiatuc, mulchotia, iarov, kinzotvatwl, iovben, iacob, helhezie, ivtua, iov, iochtotnia, ilezie*. Minden pozícióban kivétel nélküli az i . De még az /i/ fonéma megjelenései között is arányaiban kevés az y . Ez szerintem mindenképpen kizárja a feltett tévesztést – és azzal együtt az erre alapozott értelmezést is. Amúgy a *feje* a Benkő Loránd felállította kritériumoknak sem felel meg. Ő ugyanis kiköti, hogy a szó jelentésének negatívnak kell lennie, továbbá hogy ugyanaz a szó nem vonatkozhat a szöveg három *-nak* ragos főnévre egyaránt (*halálnak, pokolnak, nemének*), mert az első kettő jelentésmező szempontjából jelentősen különbözik a harmadiktól (Benkő 1980: 300, 304). Márpedig a *fejé*-hez kapcsolódó szövegértelmezés ('és a halálnak, a holtak hazájába jutóknak lett a feje, a kezdete és az egész emberi nemnek'; vö. A. Molnár 2005: 24) ezzel számol. Az EWUng. *fész* címszava sem említi a *feje* megoldást mint lehetőséget, a szócikk irodalomjegyzékébe azonban az ezt felvető 1986-os tanulmány fel van véve.

Új javaslat. A *feje* lehetőség kihullásával visszakerültünk újra Benkő Loránd 1980-ban tett megállapításához, hogy ez idő szerint le kell mondanunk a *feze* ismert szóval való egyeztetéséről (Benkő 1980: 300). Én viszont úgy látom, hogy mégiscsak mutatkozik egy megoldás, olyan, amelyet az ómagyar hibatipológia tanulságai kínálnak. Ez a javaslat – jöllehet az út a hibázások vizsgá-

⁵ A. Molnár a kiadás lapszámát adta meg, én a kódex lapszámait szerint haladok.

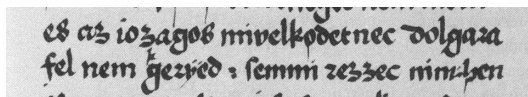
latán keresztül vezetett el hozzá – nem íráshibával számol, hanem más kiindulású, így nem is akarja okvetlenül a szóra a hiba címékét ragasztani.

Ehhez – kissé távolabbról – nagy vonalaiban érdemes áttekinteni, milyen folyamatok mennek végbe egy scriptor agyában egy szöveg másolása folyamán. (Arra nézve, hogy a korai szövegemlékek másolatok, vö. Mezey 1971; Benkő 1980: 21–4, 30; Madas 2002: 116, 119; A Molnár 2005 passim; Szentgyörgyi 2009: 411, 425; stb.).

A szövegmásolás speciális agyi folyamata egy olvasási (1), majd egy leírási (2) fázist tartalmaz, több alfázissal. Ezek: (1) optikai inger → graféma-fonéma azonosítás (szófelismerés) → (2) [visszafelé] fonéma-graféma azonosítás → leírás (grafomotorikus kivitelezés). Fontos hangsúlyozni, hogy az olvasási fázisban a graféma-fonéma azonosítás elvégzésével a folyamat a beszéd-percepció szintre kapcsol át, „belső hallás” kíséri a szófelismerést (Gósy 1999: 240).

Az ómagyar kor szövegeiben fellelhető tévesztések leggyakrabban a graféma-fonéma, illetve fonéma-graféma átváltások során jönnek létre. A hibázások azt is bizonyítják, hogy az átváltásokat jelentősen befolyásolhatja, ha a sriptornak a magyartól eltérő az anyanyelvi bázisa. (Ilyesmiről már maga a hangjelölés is vallhat, amint erre Kniezsa [1952] sok helyen rámutat. Az /sz/ jelölésében például az *sc* ófrancia, az *sz* pedig német befolyásról árulkodik.)

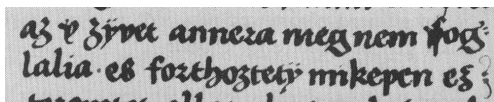
Az ómagyar kódexekben sokszor lehet kontaktushatások nyomát tapasztalni (vö. Haader 2010). A német hatásnak (ami ebben a korban kétségtelenül a legjelentősebb volt) jelei például a hibázásokban a zöngés-zöngétlen javítgatások vagy még inkább bizonytalankodások: *gyevhvetketted* → *gyevhvetgetted* (HorvK. 291/17); *egyedembe*: a *d* fölé egy *t*-t írt a scriptor, de nem tudott dönteni közöttük, egyik sincs törölve (KeszthK. 21/1); *dýcherlegk*: itt a sor végére került utólagosan egy *k* a *g* törlése nélkül (KeszthK. 40/14). A különféle kezek sokszor ingadoznak ilyen módon, mint például a képen látható is:

A kódexekben több olyan kéz is felmutatható, amely a szibilánsok jelölésében (is) eltér a korabeli főcsapástól: közülük az egyik éppen az itt bemutatott LobkK. (3.) – DebrK. (2.) közös keze. Ezek az /sz/ fonémára – a kor gyakorlatától eltérően és eléggé egyedül állóan – a Halotti beszédből is ismerős, de ott is kilógó (vö. Kniezsa 1952: 85) *sz* betűkapcsolatot is használják: például *leszón* (LobkK. 70). Mind a Lobkovicz, mind a Debreceni kódex fakszimiléjén az írásképből az is világosan kivehető, hogyan birkózik a scriptor az /sz/ jelölésével, mennyire zavarban van a másolandó szöveg mintájának és a saját hangjelölésének az eltérése miatt. A gyakori javítgatás végeredménye hol *sz*, hol pedig *zs*, attól függően, hova fért be a betoldandó betű:⁶

vessec es szjgaltatit

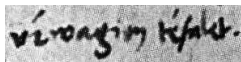
Ugyanezen kéztől több más olyan javítást is látni, amelynek háttérében német hatásnak kellett állnia. Ezek között is talán a legfeltűnőbb, hogy a szókezdő *f*-et esetenként *v*-ből javítja: *voǵlalia* → *foǵlalia* (LobkK. 94/7–8); *vogadkozás* → *fogadkozás* (LobkK. 79/5),

vagy éppen ellenkezőleg: *v* helyett kezdi tévesen a szót *f*-el: <fe-> *velagi* [gönzresek] (DebrK. 292/17–8).

⁶ A két kódex kiadásában (főszöveg, lábjegyzetek) e jelenség kapcsán található néhány téves megítélés.

Ilyesmit a német fonéma-graféma megfelelések alapján lehet elképzelni. Egy német becés, Johannes von Grafing is hasonló módon jegyezte le a 16. század elején nyelvmesterében az Ave Maria egy versét: *vr wagion tefulet* (MünchEml. – a szó fölötti vesszők hangsúlyjelek).

És ez az a pont, ahol a hibatipológia a *feze* [olvasat: *fésze*] megoldásához is hozzásegíthet. Ebben a formában ez a szóalak **akusztikai** információt hordoz: német anyanyelvi bázissal a háttérben a *vésze* szó jelenhet meg így. A korabeli egyházi társadalom „személyi állománya” minden további nélkül lehetővé teszi a Halotti beszéd korára kiterjedt német kontaktushatás feltételezését (l. később is). Benkő Loránd pedig megállapítja: nem lehet kizárni, hogy elsősorban **hangállapotokra nézve** [a kiemelés tőlem] a korai szövegek – igaz, nem nagy számban – a másolók nyelvéllapotát tükröző jelenségeket is tartalmazhatnak (Benkő 1980: 25). Két alkalom is adódhatott arra, hogy a szó ebben a hangalakban kerüljön a szövegbe: vagy eleve így írták be a mintapéldányba (a leírást megelőző sokszoros szóbeli prédikációs használat nyomán; vö. Madas 2002: 83), vagy pedig – valószínűbben – egy német kontaktushatással rendelkező másoló hagyományozta így tovább. A másolás során ugyanis az olvasási-optikai fázis *v* grafémája egy ilyen scriptor számára a beszédpercepcióban (belső hallás alapján) *f* fonémává realizálódott, majd írásban is így reprodukálta. Mivel ez az élőbeszédbeli hangzást megtestesítő hangalak a korszakban nem lehetett ritka, nem számított szokatlannak, kirívónak, nem is javították. Ebben a kérdésben hasonló a véleménye Jakab Lászlónak is, amikor A. Molnár íráshiba-feltevését kritizálva állítja, hogy a javítatlan „hibák” csak az élőbeszéd pontatlanságai, amelyek a megértést nem zavarják (Jakab 1991: 59).⁷ Amúgy egy jelenkori kísérlet alapján is megállapítható volt, hogy ha a hangzó és írott nyelvi forma konfliktusba kerül, gyakran a hangzó nyelv kerül ki győztesként (Lengyel 2001: 195).

A *vésze* a Benkő Loránd meghatározta kritériumoknak is megfelel. Eleget tesz annak a követelménynek, hogy jelentése negatív legyen: *halálnak és pokolnak vésze*. Benkő óvakodott az olyan magyarázatok elfogadásától, amelyek hapax megoldást javasolnak, amelyekre nincs analógia vagy példa (vö. Károly 1982: 228). A *vésze* esetében ez a hátrányos körülmény sem áll fenn: magából a korai ómagyar korból hozható rá analógia. A Königsbergi töredék Szalagjainak hátlapján jelenik meg, jelentésében és grammatikai szerkesztésmódjában a Halotti beszédbeli előforduláshoz tökéletesen megfelelően, birtokos szerkezet birtokszavaként: *binnece ve/se* vagy *ve/c[e]* (Benkő átírásában; 1980: 43).⁸ A korai szövegemlékek közül pedig éppen a Königsbergi töredék az, amelynek nyelve legközelebb áll a Halotti beszédéhez. Mészöly egyenesen azt állítja, hogy „A KT. kora és nyelve oly közel áll a HB.-éhez, hogy a KT. nyelvéből [...] lehet következtetni, hogy a HB. korának és írójának nyelvére” (Mészöly 1956: 150; vö. még Benkő 1980: 24). Az etimológiai szótárak a *vész*-re igen korai okleveles adatokat hoznak, az EWÜng. a jelentést így adja meg: 'Verfall, Not, Gefahr'. A szókincsnek igen régi eleme, már az ősmagyarban létezett mint nomenverbum.

Nézzük most meg, hogyan illik bele a *vésze* a környezetébe, azaz az „*es levn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenece*” tagmondatba. A következő lényeges pont (ugrópont) a tagmondat igejének grammatikai státusa és jelentése. Az állítmány, a *lön* itt nem segédige, mint általában az eddigi magyarázók gondolták, hanem főige, jelentése pedig a biblikus hangulatú 'elkövetkezett, történt; et factum est'. Benkő – mielőtt leteszi a garast a nominoverbális állítmány mellett –, számba veszi a *lön* főigei lehetőségét is, de más jelentéssel, úgy, hogy az ige 'válík valamivé' jelentésű, a *feze* pedig ennek translatívusi vonzata. Ezt a lehetőséget végül elveti (1980: 303), érdekes viszont az, hogy a TESz., de még az EWÜng. *lesz* szócikke is ezt a felfogást tükrözteti (a 'geschehen' jelentést a Königsbergi töredék adatából vonják el). A tagmondat grammatikai felépítése tehát a következő: a *lön* főigéhez a *vésze* halmozott birtokos jelzőkkel alanyként tartozik: *lön halálnak és pokolnak vésze*. Az értelmezés pedig így alakul: *Haragudott az Isten, belevetette őt e munkás (gyötrelmes) világba, és lön (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak vésze (pusztulása, veszedelme)*. A *lön* javasolt

⁷ Ugyanakkor a *vésze* lehetőséget csak gyűnyből említi (i. m. 60).

⁸ Köszönöm Szentgyörgyi Rudolfnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

jelentésére vö.: „S *lɔn* vrnac igeie Ionaʃhoz” ’Et factum est verbum Domini ad Ionam’; „Es *lɔn* igē nag *vɛz* a- tēngerē” (mindkét adat BécsiK. 240), „Es *lɔn* vrnac bēzede maʃodzer Ionaʃhoz” (BécsiK. 243); stb.

A nehézség a következő tagmondat hozzákapcsolásával kezdődik. Grammatikailag ezt úgy lehet értelmezni, hogy a *-nak/-nek* rag az első esetben birtokos jelző, az *es*-sel kezdődő részben pedig részeshatározórag: *és elkövetkezett a halálnak és pokolnak pusztulása (veszedelme), [mármint neki, Ádámnak] és mind az ő nemének [neme számára] (is)* [ti. elkövetkezett]. Ez így megfelelő lenne a Benkő által elvárt, kikövetkeztetett hiányos tagmondatnak és vele összefüggésben a Halotti beszéd központosási rendszerének is.

Egy másik – szerintem a beszéd szerkezetéhez jobban illő – lehetőség is kínálkozik azonban, amelynél ugyan a központosás Benkő Loránd szerint akadály, ez azonban elhárítható. Ebben az esetben az *es* ’is’ jelentésű lenne,⁹ a mondat pedig így hangzana: *és elkövetkezett a halálnak és pokolnak veszedelme (pusztulása) mind az ő neme számára is*. Ez a változat a korábban már tapasztalt (szándékos) kifejtetlenség egy következő esete lenne, ahol az *is* azt az előfeltevést fejezi ki nyelvi- leg, hogy mindez Ádám számára is elkövetkezett. Éppen azt, ami korábban kifejtve meg is jelent a beszédben: *Nem heon magának, de mind ő fajának halált evék. Az is* kapcsolja ívvé a két mondatot. Ha ezt elfogadjuk, további két dolog szorul magyarázatra: az ’is’ jelentésű *es* szórendi helye és a tagolójel. Az *is*-nek a finnugor nyelvekben tipológiailag a vonatkozó névszó mögött van a pozíciója. A Halotti beszédben azonban éppen ezen a tájon több hasonló helyzetű és funkciójú *es* is előfordul: *Hug es tiv latiatuc szuntuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut...* Ez kétségtelenül szokatlan helyzet, de nem csak a Halotti beszéd sajátja. Van rá nem is kevés kódexadat, elsősorban a korai kódexekből: „Igen *es tū* micor latangatoc ézeket lenniéc” ’sic et vos cum videritis haec fieri’ (MünchK. 50ra); „Mert *es en* valloom teneked [...] te igassagodat” (AporK. 65); „DE zykseges erek ydwessegre, hogy *ees* mý wronk Iesus cristusnak *zyleteseeth* [...] hýgye” (KulcsK. 55); stb., továbbá – mint megbízható találati hely – ismét a Johannes von Grafing német bencés tollából származó MünchEml. Pater noster: „mikepen *es mi* magboczatunk veteteknek”. (Wie *auch wir* vergeben...; sicut *et nos* dimittimus...). Akár német, akár latin mintára kerülhetett a névszó elé az *es*.

A tagolójel vonatkozásában Benkő ellenérve az *is*-re, hogy az *is* értékű *es*-ek előtt nincs tagolójel, ahol viszont megjelenik, ott a mai **tagmondatokat** elválasztó vesszőnek felel meg (1980: 304, 363). Az egész Halotti beszédben összesen 5 esetben nem található pont az *es* előtt: ebből kettő biztosan, egy pedig feltehetően szópárt kapcsoló és (*por* és *hamu*, *halálnak* és *pokolnak*, illetve *szentii* és *ünüttei*), a maradék kettő a valóban ’is’ jelentésű *es*. Ezek viszont mind a kétszer **közvetlenül** a mondatot/tagmondatot kezdő szó után helyezkednek el (***Hug es tiv latiatuc szuntuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut***), gyakorlatilag kizárva ezzel az írásjel szükségét és lehetőségét, míg a vizsgált mondatban – amely a szerkezetes hozzátoldás egy esete – más pozíciójú az *es*. További érv, hogy a tagolójel + kisbetű (ún. kispont) egyáltalán nemcsak tagmondatok között áll, hanem szép számmal mellérendelő szerkezetek tagjai között is (vö. Pászto 1966: 190 is): *Szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut; ovdania. es ketnie; urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatwl; munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet; abraam. ysaac. iacob. kebeleben*. Sőt hozzátoldásban is előfordul, ellentétesen hozzátoldó szerkezet kötőszava előtt: *Num heon muga nec. ge mend w foianec*. Így a központosás sem látszik akadálynak.

Az egész szövegförmézet ebben a magyarázatkeretben tehát így lenne értelmezhető: *Nemcsak magának, de mind az ő fajtájának halált evett. Megharagudott az Isten, és vetette őt e munkás (gyötrelmes) világba, és lőn (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak vésze (veszedelme, pusztulása) mind az ő neme (fajtája) számára is. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, egy ember sem múlhatja ezt a vermet, bizony mind ahhoz járó vagyunk*. A kérdéses rész a legteljesebb mértékben megfelel a beszéd retorikájának, természetesen simul bele a szöveg történetmondáson alapuló folyásába.

Nem tartozik szorosan a tárgyalt szövegrész problémáihoz, de nem érdektelen, hogy a Halotti beszédnek éppen a fent értelmezett rész előtti mondata (*És a gyümölcsnek oly keserű vala vize, hogy torkukat megszakasztotta*) a szerkezet egyébként feltűnő szikárságára, tárgyilagosságára nézve több- letnek látszik. Elhagyása a beszéd kerekességét, tökéletes felépítését nem befolyásolná. Ez a mondat

⁹ Ezt a lehetőséget – más értelmezési keretben – már Sarkady is felvetette, a *lön-t* ő sem tartotta segédigének. (vö. Sarkady 1966: 418).

a bűnbeesés történetének pusztá tényközléseivel szemben kép-, szinte illusztrációszerű, és – grammatikailag is feltűnően eltér a többitől. Olyan jelenségeket (is) képvisel, amelyek az egész Halotti beszédben csak itt fordulnak elő: igekötő, utalószó, sajátos (következményes) jelentésárnyalat. Ezen nyelvi elemek mindegyike éppen keletkezőben van még, megjelenésüket a nyelvi változásokban mindig élen járó, az írotnál előbbre tartó beszélt nyelvhez lehet kötni. Ez a mondat így grammatikailag, nyelvileg mutat rá arra, amit Tarnai Andor a Halotti beszéd retorikájával, annak elemeivel foglalkozva fedezett fel: „a magyar nyelvű Halotti beszédnek a Sermo mellett két további forrása van, s általuk más megvilágításba kerül a szöveg, a szövegező és közönsége. Nyoma van a Genesis szövegszerű ismeretének, és belopakodott egy állítás [ti. a kérdéses mondat HL.], ami a Bibliából hiányzik, de (előttem ismeretlen szöveg alapján) része lehetett a «népszerű egyházi tanításnak»”, és amelynek magyar nyelvűnek kellett lennie (Tarnai 1989: 45). Nyelvi és tartalmi nyomok így találkoznak össze, igazolva és erősítve egymást.

Egy meggondolnivaló akad még: a javasolt megoldás olyan akusztikai információra támaszkodott, amelynek háttérében német hatás meghúzódsát tettük fel. E feltevés igazolásául szeretnék még a hibatipológia bizonyosságán túl is felhozni néhány tény. Mezey László a Halotti beszéd anyakódexének, a Pray-kódexnek keletkezési kérdéseit vizsgálva megállapítja, hogy az eredeti mintapéldány egy elveszett Karoling-rajnai sacramentarium. Feltételezi, hogy a világiak temetése és a Halotti beszéd az erről íródott váci kéziratban, a Pray-kódex mintapéldányában is benne lehetett már (Mezey 1971; Madas 2002: 116). Távolsági előzményként pedig István király egyházszerzési munkájának kulturális kapcsolatait idézi, amelyben a német papságnak döntő szerepe volt. A magyar keresztény egyház megszületése tekintetében Sankt-Gallen, Salzburg-Passau, Mainz-Magdeburg, Regensburg liturgikus hatásával lehet számolni (Török 2000: 23). A korai széles körű német–magyar nyelvi érintkezéseknek jelentős befolyása volt a magyar szókincsállományra is (Mollay 1982). Az anyanyelvű temetési prédikáció szokása német nyelvterületről (feltehetően német közvetítőkkel) érkezett (Madas 2002: 84), mint ahogy írásba foglalt temetési sermomintákkal is csak német nyelvterületen lehet a 12. században találkozni (i. m. 110). Magában a Pray-kódexben öt salzburgi hatást mutató színezett tollrajz van (Madas 2009: 220). A Halotti beszéd hangjelölése is érintett: az *sz* megjelenése ebben a korban egészen meglepő, Kniezsa szerint „egyéni sajátság”, mégpedig német eredetű (Kniezsa 1952: 85; Korompay 2003: 582). Az írott nyelvre való folyamatos akusztikai befolyás nemcsak a javított, hanem a jól hangosítható javítatlan kódexadatokból is látszik: „Az vr istennec kedig orzaga *pekeseg* es orom zent lelokbe” (DebrK. 284); „Az el mwlando ky *folth* kyt sem egy ember hatra nem therytheth” (ÉrsK. 295a). És máig elérően tapasztalható a sváb falvak idősebbjeinek magyar beszédében: „Hát, akor aszt monta a Fili...”.

A bor és a tömlő. A. Molnár Ferenc tudománytörténeti áttekintéseiben láttam, hogy – akárcsak számára a *feje* olvasat –, a *vész* is eszébe jutott már másnak is a kezdeti időkben. Kassai (‘sagena’ jelentéssel), Döbrentei, és a CzF. is megpendíti ezt a lehetőséget. A CzF. a Halotti beszéd adatát a *fesze* vagy *fésze* és a *vész* címszó alatt is felveszi, és ‘vészely’-nek értelmezi. A bor tehát, amely a hibatipológia bizonyosságát igénybe véve, tanulságait hasznosítva került új tömlőbe, régi. A későbbiekben azonban komolyan senki nem foglalkozott ezzel a lehetőséggel. A TESz. a *vész* szóval való kapcsolatot elhárítja, az EWUng.-ban ez a lehetőség már meg sem említődik.

Megoldásomat igyekeztem minden oldalról megvizsgálni és alátámasztani, koherensnek és igen valószínűnek gondolom – bizonyára minden előttem próbálkozó így lehetett a sajátjával. A Halotti beszéd szövege azonban **abszolút** biztonságot nem nyújt. Ezért – minden meggyőződésem mellett is – megismétlem a választott mottót: „*Ez a szeg az a szeg is lehetne.*”

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 1986. *Feje. Magyar Nyelv* 82: 169–90.
 A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemek.* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8., Debrecen.
 Balázs János 1980. *Magyar deákiség. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
 Balázs János 1987. Mikor kezdtek a Bibliát nyelvünkre fordítani? *Magyar Nyelv* 83: 403–10.
 Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium I.* Szent István Társulat, Budapest.

- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Czebe Gyula 1915. A „Halotti Beszéd és Könyörgés” s a görög és latin szertartás. *Egyetemes Philologiai Közöny* 39: 34–42.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest, 1862–1874.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Herausgeber Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNEsz. = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Haader Lea 2010. Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK, Piliscsaba, 87–97.
- Haader Lea 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi meggondolások egy ómagyar hibatipológiához. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest, 87–103.
- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Jakab László 1991. Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 55–61.
- Károly Sándor 1982. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Recenzió. *Magyar Nyelv* 78: 220–31.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 281–300, 580–95.
- Lengyel Zsolt 2001. Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás*. 186–98.
- Madas Edit 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen.
- Madas Edit 2009. Pray-kódex. In Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 220.
- Mezey László 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–23.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pásztó András 1966. A Halotti Beszéd interpunkciójáról. *Magyar Nyelv* 62: 188–94.
- Sarkady Sándor 1966. Feze. *Magyar Nyelvőr* 90: 415–20.
- Szépe Judit 2007. *Nyelvbotlástopológiák* I. rész. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Előadásvázlat.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerkesztő Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Péter 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 97–118.
- Török József 2000. *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

Haader Lea

ny. tud. főmunkatárs

MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Haader, Lea

Old wine in new wineskins: one more time on the word *feze* in the Funeral Sermon

The paper presents one possible interpretation of the word *feze* of Funeral Sermon (the oldest surviving Hungarian text), a word whose correct interpretation has long been debated. This solution is based on evidence coming from an error typology of Old Hungarian, even though the occurrence of the word itself is not taken to be an error, unlike in some earlier views. Rather, it is claimed to be a representation of the word *vésze* ‘its peril’ in a form that is characteristic of the pronunciation of contemporary German-speaking ecclesiastic speakers (copiers). The author offers a multi-faceted consideration of the solution proposed: she brings up analogies from error typology, and arguments from the history of spelling and ecclesiastic history. She also confronts her own suggestion with Loránd Benkő’s criteria.

Keywords: Funeral Sermon, copying error, typology of errors, German contact effect, history of orthography, early church organisation